

[Erdélyi Magyar Adatbank]

BUDAY ÁRPÁD

ERDÉLY FÖLDJÉNEK RÓMAI KORA

[Erdélyi Magyar Adatbank]

[Vákát oldal]

ERDÉLY FÖLDJÉNEK RÓMAI KORA

Írta BUDAY ÁRPÁD

Kimutathatólag a XVI. sz. eleje óta figyelik, gyűjtik és magyarázzák az Erdély területén napfényre került ingó emlékeket, épületmaradványokat és útnyomokat. A XIX. sz. folyamán ez a munka méreteiben számottevő, tartalmilag tudományos értékű, módszerében állandóan fejlődő, s betetéződik az újonnan keletkezett központi és vidéki múzeumok tevékenységével. Hazai és külföldi szakemberek tollából egész kis könyvtárra való monographia, tanulmány és cikk tanuskodik az Erdély rómaikora iránti tudományos érdeklődésről.¹ Mégis: alig van Erdély rómaikorának olyan szakasza, melyet minden vonatkozásában tisztázottnak mondhatnánk. Minek oka egyfelől az irodalmi források, másfelől az ezek hiányosságait eltüntetni hivatott rendszeres régészeti kutatások elégtelensége. Nem számolhatunk be u. i. olyan nagyszabású és előre megállapított terv szerint évek során végzett régészeti kutatásokról, milyenek német földön a limes vonalán, s Nyugateurópában – ha nem is éppen abban a mértékben – máshol is történtek az egykori Noricumtól Britanniáig. Holott nálunk is tisztában voltak vele, hogy mi volna a teendő. Az 1859. végén alakult Erdélyi Múzeumegyesület legelső tényei közt látjuk azt a pályzatot, melyet a tudós piarista Vas József nyert meg *Erdély a rómaiak alatt* c. művével.² Ez a munka ma nagyrészt elavult, de első perctől kezdve ez volt a rendeltetése: ezért írták meg, hogy az addig ismert adatokat összefoglalva kiindulási alapul szolgáljon a részletkutatásokhoz. És ennek a célnak tökéletesen megfelelt. Ugyanebben az időtájban Torma Károly már céltudatos és módszeres ásatásokat is folytat az alsóilosvai táborban³ s egyúttal a daciai limes kérdése is foglalkoztatja.⁴ Az utóbbi kérdésre vonatkozó kutatásainak eredményét *A limes Dacius felső része* címen adta ki.⁵ Éppen az ő munkásságának eredményei sarkalták az Erdélyi Nemzeti Múzeum régiségtárát arra, hogy a XX. sz. elején felvegye a Torma Károly távozásával elejtett fonalat és megszervezze az erdélyi limes-kutatást, ami alatt általában Erdély rómaikori maradványainak feltárását értettük. A terv keretébe tartozik e sorok írójának tanulmányútja a németföldi limes-

vonalon,⁶ továbbá az a limestanfolyam, melyet 1911. nyarán a Múzeumok és Könyvtárak Orsz. Főfelügyelősége rendezett az Erd. Nemz. Múz. régiségtárában.⁷ A szervezkedéssel kapcsolatosan folyt maga a kutató munka is: egyfelől Porolissumban és más helyeken ásatott a kolozsvári régiségtár, másfelől a Torma kezdeményezte szorosán vett limeskutatást végeztette.⁸ Ebbe a munkába kapcsolódott be a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum a komollói tábor ásatásával,⁹ míg a szamosújvári Örmény-Múzeum az ottani tábor ásatásánál nem óhajtotta „a kolozsváriak” semmilyen közreműködését, s annak – a szakkritikát méltán kihívó – eredményeit az *Armenia* c. helyi folyóiratban közölte,¹⁰ s csak egy-egy emlék, vagy az eredmények kivonatos ismertetése jelent meg szakfolyóiratban.¹¹

Már a XIX. sz. utolsó évtizedében ásatott Sarmizegethusa (Várhely) romjai közt a Hunyadmegyei Tört. és Rég. Társulat megbízásából Király Pál, Téglás Gábor és Szinte Gábor: az eredményekről szóló jelentés a Társulat VIII. évkönyvében (1897) nagyon rövidre fogott; felhasználja azokat Téglás Gábor a millenium alkalmából kiadott: *Hunyadvármegye története a honfoglalásig* c. műben (1902). Ennek a gr. Kúun Géza védnöksége alatt működő lelkes triáznak kétségtelen érdeme a dévai múzeum megteremtése. A társaság egyik tagja – a rendkívül tevékeny, megfigyeléseiben és állításaiban azonban alapos ellenőrzésre szoruló – Téglás Gábor nemcsak egész Hunyadvármegyére terjesztette ki tevékenységét, hanem azontúl is Erdélyre és a Bánátra. Reánk most elsősorban az ú. n. *Hargita-limes déli vonalára* vonatkozó kutatásai tartoznak.¹² Király Pálnak két összefoglaló munkájáról kell megemlékeznünk itt: az egyiknek címe *Ulpia Trajana Augusta Colonia Dacica Sarmizegethusa*, stb. (1891), a másiké *Dacia provincia Augusti* (1893. 2. köt). – Végül, de korántsem utolsó sorban meg kell emlékeznünk *dr. Cserni Béla* gyulafehérvári róm. kath. főgimnáziumi tanár több évtizedes valóban önzetlen, jószándékú és eredményes munkásságáról. Neki köszönhető a gyulafehérvári maradványok feltárása, s az emlékek megőrzése az általa létesített múzeumban, továbbá *Alsófehér vármegye története a római korban* (1901) c. vaskos kötet, a vármegyei monografia része. Későbbi kutatásainak eredményei az Alsófehér vármegyei tört. stb. egyesület évkönyveiben, továbbá a Múz. és Kvtári Értesítőben jelentek meg.

Annak, aki Erdély római korával kíván foglalkozni, okvetlenül használnia kell a Mommsen Tivadar szerkesztette *Corpus Inscriptionum Latinarum* III. és az *Ephemeris Epigraphica*, az *Arch. Értesítő*, továbbá a bécsi *Arch.-epigraphische Mittheilungen*, s az ezt felváltó *Jahreshefte des Österr. Arch. Instituts* és az *Archeologischer Anzeiger* köteteit.

Nagyon vázlatosan ennyi az, amit az Erdély rómaikorra vonat-

kozó kutatásokról és az azokon alapuló feldolgozásokról mondanunk kell. Komoly és tiszteletreméltó munka még így is, holott csak éppen nagyvonalakban áll előttünk.

Hivatkoznunk kell reá, mert az új imperium korában nyilvánosan is elhangzott a ráfogás, hogy a magyar tudományosság szándékosan hanyagolta el Erdély rómaikori emlékeinek és maradványainak kutatását. Amint látjuk, ez az állítás nem helytálló. Ellenben tény, hogy a most említett és elhallgatott kutatások inkább szaporították a vitás kérdéseket, problémákat, mint megoldották azokat. Ez a furcsának tetszhető állítás azonnal természetessé lesz, mihelyt meggondoljuk, hogy a nagyobb időközre vonatkozó kevés adat szabadabb teret ad a feltevéseknek, mint a több adat; másfelől a több, de nem elegendő ismeretanyag korlátozza a feltevések határait, de nem nyújt egyúttal alapot pozitív megállapításokra. Pl. kétségtelen tény, hogy Erdélyben minden feltétele hiányzott a neolatin román (oláh) nyelv és nép kialakulásának: ott tehát nem keletkezhetett. Ezzel azonban még nincs megoldva az a kérdés, hogy: hát hol keletkezett, mikor és hogyan jutott el oda? Vagy: egészen bizonyos, hogy a római hódítás fokozatosan terjeszkedett Erdélyben. De a fokozatokra nézve az ismert adatok nem adnak pontos felvilágosítást, hanem következtetésekre utalnak. Ezek a következtetések lehetnek többé-kevésbé logikusak, tehát elfogadhatók; elfogadandókká azonban csak akkor lesznek, ha újabb adatok megerősítik őket.

Kezdjük tehát a római hódítás kérdésének vizsgálatával.

A közfelfogás még ma is azt vallja, hogy Trajanus császár második dák-háborújával (Kr. u. 105–106.) azt az egész területet meghódította, mely valaha Dacia provincia néven volt ismeretes: tehát nemcsak Erdély nagyobb részét, hanem az egykori magyar Szörényi bánóság ill. a mai Oltenia (Kisoláhország) területét is. Ez a felfogás azonban feltétlenül téves.¹³ Mert, ha helyes volna, nem tudnók megérteni a Maros mentén állott és más, belső területen feküdt (pl. Kőboldogfalva, Küküllővár, Várfalva, Szamosújvár, Talmács, Barcarozsnyó, stb.), továbbá az Olt ó-romániai vonala mentén római auxiliaris (azaz segéd-) csapatok állomásaúl szolgáló táborok rendeltetését. Érthetetlen volna az is, hogy míg kezdetben csak egyszerűen Dacia provinciáról volt szó, 129-ben már Dacia superiorról és inferiorról tudnak az emlékek, a század derekán pedig már éppen három Daciáról. Mindezeknek csak az lehet a magyarázata, hogy a rómaiak, mint valamennyi nyugati tartományt,¹⁴ úgy Erdély földjét is csak rendre-rendre, fokozatos előnyomulással hódították és szállták meg, s így a későbbi tartomány belsejében a Maros mentén, stb. feküdt táborok egyidőben a határon feküdtek és az annak védelmére hivatott auxiliaris cohorsok és alak állomásai voltak. Másfelől: amint nagyobb lett a meghódított terület, szükségessé vált annak köz-

igazgatási, különösen pénzügyi-igazgatási tekintetben való tagozása, még ha a legfőbb tartományi kormányzat és katonai parancsnokság továbbra is egy kézben maradt.

Azt, hogy a lépésről lépésre való haladásnak melyek voltak a fő állomásai, nem tudjuk biztosan megmondani. Csak a szórványos adatokból következtetünk rá. Legelőbb került római uralom alá Erdélynek a Feketeügy, Olt és Déli-Kárpátok közé eső része: az, amely Moesia inferiorhoz csatoltatott.¹⁵ Ezzel kb. egyidőben, semmiesetre sem sokkal később hódították meg a Bánát keleti felét, s Hunyadvármegyének a Sztrigyig terjedő részét. Ezt követte még Traianus korában az a terület, melyet a Marostól északra, az Aranyos torkolatától a Kisszamosnak Kolozsvár–Dés vonalában képzelt vonal alkotott, s Déstől a Nagyszamos határolt: azaz Erdély nyugati fele. Következett – valószínűleg Antoninus Pius korában – a Mezőség meghódítása a Marosig: a hódítás keleti határán vonult az út a Beszterce melletti Várhelytől (Burghallen) Marosvécsig. A következő előrelépések határát a Küküllők vonala határolhatta, míg utóljára maradt az ezektől délre fekvő hegyvidék, melyet a Sztrigy és az Olt határolnak.¹⁶ A Maros és Nagyküküllő közti hódoltság keleti határát az a limesvonal jelenti, mely mellett Görgényszentimre (?), Mikháza, Sóvárad, Énlaka, Homoródszentpál, Székelyudvarhely (?) és Hévíz táborai feküdtek.

A rendelkezésünkre álló – tagadhatatlanul kevés – adatból csak az itt vázolt következtetés vonható le: vagyis az, hogy Dacia meghódítását Traianus második dák háborúja korántsem fejezte be; az még hosszú munkába és időbe került, s a hódoltság kb. a Kr. u. II. sz. derekán érte el tetőpontját. Ezt az állítást lehet el nem hinni, de eddigelé nem sikerült megcáfolni. Csak egy, a legutóbbi időkig megsemmisítőnek látszó érvet hoztak fel vele szemben. Azt, hogy az Olt ó-romániai vonala mellett volt egy *Castra Traiana* nevű táborhely, amiből azt következtették, hogy az egyész táborsort Traianus császár építette.¹⁷ Csakhogy *Castra Traiana* egykori létezéséről semmi hiteles adatunk sincs. A modern térképeken a *Tabula Peutingeriana* alapján szokták az Olt havasalföldi vonalán, Rimnic közelében jelölni. A *Tabula Peutingeriana* megfelelő helyén azonban nem *Castra Traiana*, hanem *Tragana* olvasható; ehhez járul, hogy Ptolemaiosnál is van egy *Tracana* nevű város Sarmatiában. A *Tragana* nem lehet másolási hiba, ellenben a *Traiana* kétségtelenül téves olvasás.¹⁸ Így tehát az ellenvetés a szó szoros értelmében alaptalan, s amíg szilárdabb megalapozású cáfolat nem kerül, nyugodtan megmaradhatunk eredeti álláspontunk mellett, mely kevés, de szilárd alapokon és megbízható analógiákon nyugszik.

De a római hódítás akkor sem foglalta magában az egész történeti Erdély területét, mikor legnagyobb volt a kiterjedése. Bár a határokat

nem ismerjük pontosan, ennyit határozottan tudunk. Leghatározottabb a hódoltság *keleti határa*, melynek irányát a Beszterce melletti Várhelytől (Burghallen)–Marosvécs–Hévíz irányában említett táborsor jelöli. Maga a határvonal – árok és töltés alakjában – kissé távolabb, keleten vonult. Mikháza közelében a Bekecsen vonuló részletét már Nagyajtai Kovács István leírta „Római útnyomozás” címén,¹⁹ s meglételet Kelemen Lajos kolozsvári tanár, az erdélyi emlékek és maradványok legalaposabb ismerője megerősítette.²⁰ Ilyen részletek rejtőznek a mai: kakasbarázda, Rapsonné-útja, Hadak-útja, Ördög-útja,²¹ Pogányárok, Tártöltés, Óriások-árka elnevezések mögött, melyekről aránylag bőven szól Orbán Balázs „A székelyföld leírása”-ban. Az ő nyomán elindulva a római limes nagyobb szakaszát állapította meg Téglás Gábor,²² míg Lattyák Sándor egy kisebb részletét ismerteti annak.²³ Hévíztől nem messze egyesül az Olttal a Feketeügy, mely szintén határ volt úgy, hogy a tőle északra és a most említett – mondjuk hargittai – limesvonalától keletre eső terület sohasem tartozott római uralom alá: római leletek – kivéve az egészen más elbírálás alá eső pénzeket – azon a területen nem is kerültek napfényre.

Hasonlóképpen, részben még pontosabban ismeretes a *nyugati határnak* északi része, a Sebeskörös melletti Kissebestől a Szamos felé Karika község határáig: inntől északfelé folytatását és a Szamoshoz való csatlakozását azonban nem sikerült még megtalálnunk. Az kétségtelen, hogy az *északi határt* a Nagyszamos mellett megállapított tihói (helyesebben szurduki), alsókosályi, alsóilosvai és várhelyi (burghalleni) táborokban állomásozott őrségek védték. Itt azonban – úgy látszik – azzal a sajátságos, s bár nem épen példátlan, de az általános szabálytól mégis elütő helyzettel van dolgunk, hogy a határon túlfekvő terület is bizonyos függésben volt Rómától. Ezt bizonyítja egy Alsókosályban talált és Nemesis istennőnek szentelt római oltárkö felirata.²⁴ A sokat vitatott felirat arról szól, hogy Kr. u. 239-ben bizonyos M. Valerius Valentinus, aki egyebek közt Napoca colonia aedilise *a censibus* (azaz amolyan pénzügyi tanácsnoka) volt, *a Samusnak nevezett*, továbbá a *töltésentúli területek* adóját összeírta. *Samus* alatt, nyilvánvalóan a Nagyszamos említett szakaszától északra fekvő és ezek szerint Rómától bizonyos függésben levő területet nevezhették, míg a töltésentúli terület (*regio trans vallum*) kétségtelenül az említett Kissebes–tihói vonaltól nyugatra feküdt. Arra, hogy ezen az utóbbi területen – részleteiben nem ismert mértékig – érvényesült a római államhatalom, több jelből következtethetünk. Elég arra utalnunk, hogy Marcus Aurelius császár ezen a területen új, Sarmatia nevű római tartomány szervezéséről gondolkozott,²⁵ továbbá a Debrecen környékén napfényre került Kr. u. II.–III. sz.-beli római mellékletű temetkezésekre gondolnunk. Analógiáért

gem kell már olyan messze mennünk, mint csak két évtizeddel ezelőtt, mikor a *procurator Augusti tractus Sumelocennensis et translimitani* egykori létezése a mai Fekete-erdő (Schwarzwald) vidékén, volt a legközelebbi ismert analógia.²⁶ Azóta azonban bebizonyosodott, hogy hasonló, sőt ennél továbbmenő hatalmi befolyás érvényesült a quádok és markománok földjén.²⁷

A nyugati határ középső – Sebeskörös–Maros közti – szakaszát nem ismerjük pontosan. Nem kétséges azonban, hogy a Kissebestől északra húzódó vonal déli folytatásában kellett lennie, s Lattyák Sándor – alighanem ahhoz tartozó részleteket talált meg.²⁸ Ugyancsak az ő szóbeli közlése alapján értesültem arról, hogy a Bihari-hegységben, a részletes térképen Capul Sanțului (Árok feje) jelzésű magassági pontnál római limesrészletre valló nyomok vannak. A háború és következményei miatt alapos felvételekre nem kerülhetett sor, a gyanú azonban annál jogosabb, minél bizonyosabb az, hogy a határnak a Bihari- és az Erdélyi Érchegységben kellett a Sebesköröstől a Marosig vonulnia.

A most említett szakaszon az adatok hiánya okoz nehézséget. Tőle délre, a Marostól a Dunáig vonuló határra nézve más a baj. Domaszewski²⁹ itt néhány vámállomást említ, melyek közül *Tsierna* (ma: Orsova), *Ad mediam* (ma Mehadia), *Pons Augusti* (a mai Karánsebes mellett) és *Micia* (ma Vecel) felírt emlékeken szerepel ilyenként, s a vonatkozó felírt emlékek szerint *Tsierna* Kr. u. 157-ben, *Ad Mediam* pedig a III. sz. elején lett volna vámállomás. Erre a tényre alapította Domaszewski azt a legújabb időkig általánosan elfogadott megállapítását, hogy a temesi Bánátnak római uralom alá tartozott területe nem Dacia, hanem Moesia superior tartományának volt a része. Az elmélet furcsának látszik, legalább olyan értelmezéssel, hogy e terület akkor tartozott volna Moesia superiorhoz, melytől a Duna választotta el, mikor mellette már és még megvolt Dacia provincia. Logikailag úgy gondolná el az ember, hogy amikor a Dunától északra még csak kevés terület tartozott Rómához, s annak külön tartománnyá szervezése nem fizetődött ki, – ezt a területet ideiglenesen Moesia superiorhoz csatolták, mint ahonnan a Dacia elleni hadműveleteket is irányították és táplálták. Ez volt a helyzet Traianus első dák-háborújának befejezésétől (102-től) Dacia provincia megszervezéséig, mondjuk 107-ig. – Másik időszak, mikor hasonló helyzet állhatott elő, a tartomány fokozatos kiürítése; mert az, hogy ez is fokozatosan történt, kétségtelen, bár a részleteket még kevésbé ismerjük, mint a hódításnál. Azt azonban biztosan állíthatjuk, hogy Kr. u. 250 táján megindult és nem egészen két évtized alatt fejeződött be teljesen. Nem kétséges az sem, hogy a bánáti területet ürítették ki legutóljára, s lehetett idő, mikor legalább annak, mint felvonulási körletnek a megtartásában bizakodtak. A Bánát tehát, mint

amelyen át a kiürítés történt, egyideig tartozhatott ekkor is Moesia superiorhoz.³⁰

Tény ezekkel szemben, hogy a hivatkozott feliratos emlékek szerint a vámhatár 157-ben és a 200-as évek elején fennállott, s mivel Dacia – alább részletezendő – egyes részei közt aligha volt vámhatár, jogos volt Domaszewski feltevése, hogy a bánáti hódoltság más tartományhoz (természetesen Moesia superiorhoz) tartozott. Azonban a fennebb említett logikai kifogások sem egészen légből kapottak. Újabban Patsch Károly – mint Alföldi András elébb hivatkozott cikkében olvassuk – a Bánát római területére helyezi Dacia Malvensist. A cikket csak a szóban forgó ismertetésből ismerem, s így nem tudhatom, hogy milyen módon indokolja állítását, főleg mit csinál a hivatkozott feliratos adatokkal? A mi mostani szempontunkból valójában nem is ez a fontos. Hanem annak megállapítása, hogy a bánáti terület akár ilyen, akár olyan módon, legalább egyes időben az erdélyitől bizonyos vonatkozásokban különálló volt, s a – jórészt eszményi – határ a jeleztük Vecel–orsovai vonal irányában volt.³¹

Ezzel kapcsolatosan meg kell ismételnünk, hogy mai tudásunk szerint, Erdélynek a Feketeügytől délre eső, s az Olt és a Délikárpátok által közrefogott része (vagyis a Barcaság és a hozzákapcsolódó háromszéki területek) legalább egyidőben, nem Daciához, hanem Moesia inferiorhoz tartozott.³²

Erdély területén tehát Kr. u. 107-től kerekén másfél évszázadon át uralkodtak a rómaiak. De sohasem annak egész területén, s csak rövid ideig nyugodtan. A hódítás fokozatosan történt, s 160 körül érte el legnagyobb kiterjedését: nem egészen száz esztendővel később pedig már végzetesen megingott a rómaiak daciai uralma.

A fokozatos hódítás mellett bizonyít, hogy a kezdetben egy Dacia helyett két évtizeddel később közigazgatásilag két részre osztott tartományt találunk: a részek Dacia superior és inferior. A kettős felosztás legrégebbi bizonyítéka egy 129-ből származó katonai elbocsátó-levél.³³ A felosztás nem is sokkal elébb történhetett. Nagyjelentőségű azért, mert a római politika hatalmas irányváltozását jelenti Daciában. Hadrianus császár u. i., az elbocsátó-levél kiadója, 117-ben követte Traianust a trónon. Kezdetben arra gondolt, hogy más, csak nagyobb áldozattal védhető területekkel együtt Daciáról is lemond. De lebeszélték róla azaz, hogy már akkor nagyon sok volt az odatelepített római polgár és nem polgár (peregrinus jogú) alattvaló.³⁴ Hadrianusról jól tudjuk, hogy békés politikára törekedett: arra, hogy a hódító elődje által megszerzett területeket szervesen bekapcsolja a birodalomba s védelmüket lehetőleg kevés áldozattal biztosítsa. A cél érdekében a kieső, nehezen vagy csak aránytalan áldozattal védhető területekről hajlandó volt le-

mondani. Ilyen lehetett a Daciából meghódított rész is: valami nagy semmiesetre sem volt, ha pusztán az elv kedvéért hajlandó lett volna veszni hagyni. Eutropius szerint azzal beszéltek le erről, hogy már ekkor igen sok volt a birodalom minden részéből idetelepített lakosság. Az igazi ok bizonyára inkább az volt, hogy a római pénzemberek, első sorban a császári ház tagjai siettek befektetésekkel kihasználni a gazdag tartomány kincseit, pl. a hunyadmegyei vas- és az érchegység nemesfém bányáit, s a császár tervének megvalósítása esetén nemcsak a jövedelmektől estek volna el, hanem a befektetés is odaveszett volna. Akárhogy történt is, Hadrianus, miután a tartomány megtartásáról döntött, gondoskodott annak megvédelmezéséről is: Szamosújvár, Alsókosály, Alsóilosva táborhelyeinek maradványai tanuskodnak erről.³⁵ Egyúttal megindult a daciai területek kikerekítése, s ennek következménye volt, hogy a megnövekedett hódoltsági területet most már két részre osztották, de csak közigazgatási, főleg pénzügyigazgatási szempontból. Forrásunk szerint a tartomány egyik része Dacia superior, a másik Dacia inferior lett.

Azt, hogy mely területet hívtak Dacia superiornak s melyet inferiornak, nem tudjuk. A közfelfogás azt mondja ugyan, hogy Dacia superior a szorosán vett Erdély, Dacia inferior pedig a Kárpátok-Olt-Duna által határolt terület (a magyar Szörényi bánság, a román Oltenia) volt. Minthogy azonban e területek 129-ben csak igen kis részben tartozhattak Rómához, s azzal sem vagyunk tisztában, hogy a superior és inferior milyen viszonylatban (a Rómától való távolság?) értendő, – egyelőre bele kell nyugodnunk, hogy a kérdésre nem tudunk felelni. A két részre osztás ellenére egy kézben – a császári helytartó, legatus Augusti pro praetore kezében – maradt a legfőbb katonai és polgári vezetés: alárendeltje a két tartományrész élén álló egy-egy procurator Augusti, aki a maga területén a polgári – elsősorban a pénzügyi – igazgatás főnöke.

Újabb felosztás történt Marcus Aurelius császár uralkodása idején, amikor az egységes vezetés alatt álló tartományt három procuratori területre osztották. A három rész: 1. *Dacia Porolissensis*, mely nevét a Mojgrád és Zsákfalva Szilágymegyei községek határának érintkezésénél feküdt Porolissum nevű várostól nyerte, s így nyilvánvalóan Erdély északi részét foglalta magában. 2. *Dacia Apulensis* nevét Apulumtól, a mai Gyulafehérvár helyén feküdt várostól nyerte s így Erdély déli részére terjeszkedett ki. A két tartományrész határát nem ismerjük. 3. *Dacia Maluensis*nek az eddig általánosan elfogadott nézet szerint a magyar Szörényi bánság (román Oltenia) területét nevezhették, Malua nevű fővárosáról, melynek helyét azonban eddig nem sikerült biztosan megállapítani. Újabbban azonban Patsch Károly – mint Alföldi A. hivat-

kozott cikkében (99. lap, 1. jzt.) olvassuk, a Bánát római területét azonosítja vele, s így megerősíti azt, amit fennebb mondottunk, hogy t. i. a szóban forgó terület csak időlegesen tartozhatott Moesia superiorhoz.

A három részre osztás idejét nem tudjuk pontosan: az utolsó emlék,³⁶ mely még két Daciát említ 158-ból, az első, mely már háromról tud, 168-ból származik: az eseménynek tehát a kettő közé eső tíz esztendőben kellett történnie. Még pedig – úgy látszik – az első dátumhoz (158) közelebb eső időben, mint az utóbbihoz. A kérdést az dönti el, hogy P. Furius Saturninus, aki 161-ben consul suffectus s Dácia helytartója is volt,³⁷ melyik hivatalát viselte előbb? Mert ha a consulatus után volt Dacia helytartója, ez azt jelenti, hogy a daciai helytartóság rangemelésben részesült. A rangemelés viszont összefügg azzal, hogy Dacia ugyanekkor második legiót is kap helyőrségül az addig egyedüli legio XIII. gemina mellé, mely valószínűleg rövid sarmizegethusai tartózkodás után, már Traianus óta Apulumban állomásozott.

Az új legio a V. Macedonica: az Alduna melletti Troesmisből került új állomáshelyére Potaissába, s táborának alaprajzából a tordai szőlőhegyekben két évtizeddel ezelőtt, száraz nyáron még sok látható volt minden ásatás nélkül. Azzal, hogy a tartomány második legiót is kapott, járt együtt a tartományi helytartó rangemelése: míg addig vir praetorius, azaz praetorságot viselt férfiú volt a leg. Aug. pro praetore, ettől kezdve csak vir consularis. azaz consulságot viselt férfiú lehetett a három Dacia császári helytartója.

Mindez azt mutatja, hogy a tartomány területe fokozatosan növekedett. Egyébként egészen értelmetlen volna a közigazgatásilag előbb két-, majd háromrészre osztás akkor, mikor a vezetés és a katonai parancsnokság továbbra is egységes maradt. Hiszen később, mikor a tartományok elaprózása szokásos, s a polgári és katonai vezetést szétválasztották, azért tették, mert a császárok féltek nagyobb katonai hatalmat adni helytartóik kezébe, kik ezt a hatalmat, mint számtalan eset igazolta, a császár ellen használták fel arra, hogy maguk kerüljenek a trónra. A mi esetünkben azonban a hármas felosztással kapcsolatosan a helytartó katonai hatalmának megkétszerezése történik, ami újabb bizonyíték amellet, hogy az előbb két, majd három közigazgatási területre való felosztás kizárólag az időközben beállott területgyarapodás miatt vált szükségessé.

A második legio idehelyezése viszont nyilvánvalóan az ú. n. marcomann-quád háború miatt vált szükségessé. Ennek a háborúnak hullámai u. i. 167. tavaszán Erdély földjének egy részét is elárasztották, mint arról irodalmi forrásaink, továbbá a szamosújvári és alsóilosvai táborok maradványai, az Érchegység bányáinak leletei és feliratos emlékeink egyaránt tanuskodnak. Megtudjuk belőlük, hogy Napoca (Kolozsvár),

Apulum (Gyulafehérvár) és a főváros Sarmizegethusa egyaránt veszedelemben forogtak. Utóbbi külön feliratos emléket állított megszabadulása örömeire M. Aureliusnak.³⁸ A veszedelem még évekig tartott s különösen az ú. n. szabad, vagyis a római hódoltságon kívül élő és természetesen a bosszú vágyától sarkalt dákok miatt azután sem múlt el. Ezek amint felhasználták a most szóban forgó nagy háborút, úgy nem hagytak nyugtot a rómaiaknak azt megelőzőleg sem. Tudunk Antoninus Pius alatti betöréseikről, melyet visszavertek ugyan a rómaiak, de azt, hogy a veszedelem már akkor nagy lehetett, több jelből következtethetjük. Legfontosabb egy Újgredistyében talált feliratos kő,³⁹ melyet M. Statius Priscus helytartó 157-ben emeltetett Victoria Augusta-nak. Dio Cassius történeti munkájában olvassuk a Kr. u. 160–180 közti, majdnem állandónak mondható harcokról. Aztán időlegesen béke van ugyan, annyira, hogy (C. Vettius?) Sabinianus helytartó 12 ezer szabad dákot telepített vissza.⁴⁰ De a határokon állandó a nyugalanság, mely Septimus Severus halála után újból veszedelmes arányokat öltött, a szabad dákok és szövetségeseik betörése következtében. Ez ismét nem magában álló jelenség volt, hanem összefüggött a Duna mentén történt hasonló támadásokkal. Ugyanez időtájban (215 kör.) megjelennek az Aldunánál a gótok, s attól kezdve Daciában sem volt igazi tartós nyugalom. Ezt a tényt azért fontos megállapítanunk, mert az állandó nyugalanság egyik nagy akadálya volt az itteni lakosság olyan összeolvadásának, amelyet a dáko-román folytonosság elvének vallói feltételeznek.

Pedig a lakosság ugyancsak tarka összetételű volt. Minden erre vonatkozó adatunk arról szól, hogy a rómaiak Daciában elnéptelenedett területeket szálltak meg. Trajanusnak az az intézkedése, hogy a birodalom területéről idetelepülni hajlandóknak kedvezményeket biztosított,⁴¹ bizonyítja ezt elsősorban. Az elnéptelenedés oka nemcsak a két véres háború volt, melyek eredményeként a rómaiak itt a lábukat szilárdan megvetették, hanem a római uralom elől való kivándorlás is. Amint másfél évszázad múlva a rómaiak mindenestől kivonultak a feladott tartományból,⁴² úgy vonultak ki a dákok arról a területről, melyet a rómaiaknak kénytelenek voltak átengedni. Azzal a különbséggel, hogy a kivonuló dákok remélték, hogy még visszatérnek, ha újból összezedik magukat, s erre minden kínálkozó alkalmat meg is ragadtak. A kivonuló rómaiak annyira nem számítottak a visszatérésre, hogy régi otthonuk nevét is magukkal vitték, s a Dunától délre, a két Moesia közé ékelt új lakóhelyüket hivatalosan is Daciának nevezték el. Másfelől azt is bizonyítja ez a tény, hogy nagyon sokan, „az egész római lakosság” elment.

Visszatérve a telepítések következményeire, említettük már, hogy Hadrianust azzal beszélték le Dacia kiürítéséről, hogy nagyon sok már

az odatelepült lakosság. Említettük azt is, hogy véleményünk szerint akkor még csak igen kis terjedelmű volt Dacia: a történelmi Erdély nyugati feléből állott. S csakugyan azt látjuk az ott talált emlékekből, hogy ennek a területnek a lakossága a római korban hihetetlenül tarka, még pedig inkább a birodalom keleti feléből származó mindenféle népelemből áll. Az talán kevésbé meglepő, hogy maga a főváros Sarmizegethusa a lakosság eredete tekintetében igen vegyes összetételű volt. Az emlékek tömege tanúskodik erről a dévai múzeumban. Annyira nem latin a lakosság, hogy a városi igazgatás egyik feje – P. Aelius Theimes nyilván csak idejövetele után kapott polgárjogot, de ebben a minőségben is Malagbel, Bebellahamon, Benefal és Manavat szír isteneknek áldoz (C. I. L. III. 7954–7956). Ezen kívül Nabarzanak, Jupiter Helio-politanusnak, Dolichenusnak, stb. szóló feliratos emlékek tanuskodnak a lakosság szíriai eredete mellett. A mai Algyógy közelében volt *Germizara* lakószíriai főleg kisázsiai eredetű galaták voltak; az aranyvidéken dalmáciai *pirusták* mellett másféle barbár és görög nevű lakosság van. A mai Kolozsvár helyén volt *Napocában* még a III. sz.-ban (235) is van egy *collegium Asianorum*, s cariai és szíriai emberek feliratos emlékei kerültek napfényre. Hosszadalmas volna tovább részleteznünk a kérdést. Csak az bizonyos, hogy amikor olyan „hazai isteneknek” (diis patriis) szentelt oltárokkal van dolgunk, akiknek mellékneve Dolichenus, Helio-politanus, Sardendus, Commagenus, Tavianus, Magusanus, – éppen úgy kétségtelenül keleti származású emberrel van dolgunk a legszebb latin név mellett is, mint ahogy nem kétséges a Dea Syria, Sarapis, Isis, Hekaté, Kybelé, Priapos, Dionysos, stb. domborműves emlékeinek bizonyító ereje abban a tekintetben, hogy azok tisztelői a birodalom keleti feléből kerültek ki.

Hasonlóképpen adatokat nyerhetünk a feliratos emlékek állítatóinak nevéből. Ilyen irányban végzett számításaim⁴³ alapján biztosan állíthatom, hogy az Erdély földjén előkerült nem állami hivatalosak által állított feliratos emlékeken szereplő nevek 70 százaléka elárulja viselőjének a birodalom keleti feléből származását, tehát nem latin voltát. Amiből azonban nem okvetlenül következik az, hogy a másik rész (30 százalék) latin volt: bizonyára ezek között is sok volt az olyan, akinek csak a neve kifogástalan római. Ideszámíthatok a katonaság legénységi állományából kikerültek, akik még akkor sem voltak itáliai eredetűek, ha legioban szolgáltak, mert hiszen Vespasianus (70–80) óta Itáliából nem soroztak a legiók számára, s Hadrianus óta a legiók helyi kiegészítése a szokásos.

Ami a lakosság települési viszonyait illeti, az – természetesen – a földrajzi viszonyoknak és a lakosság foglalkozásának megfelelően különböző volt. Város aránylag kevés volt; falu sem sok. Utóbbiak in-

kább a bányavidéken és a katonai táborok mellett keletkeztek, míg a terület nagyobb részén a tanyarendszerű település volt az általános: így a Mezőségen, s a Küküllők mentén. Névszerint csak a néhány várost, s a főútvonalak mellett feküdt néhány kisebb – rendszeren táborhellyel kapcsolatosan fejlődött – helységet ismerünk. Városok voltak:

Sarmizegetusa: neve *Ulpia Traiana Augusta colonia Dacia* jelzőkkel teljes, melyhez a III. sz.-ban a *metropolis* jelző is járult; az utóbbi jelző azóta vált kívánatosná, mióta a helytartó, s egyúttal katonai főparancsnok a katonai szempontból fontosabb Apulumban is szokott állandóan tartózkodni. Kétségtelenül Traianus alapítása, aki mindjárt colonia rangot és *ius Italicumot*, azaz adómentességet adott a város polgárlakosságának. Rendszeren itt székelt a tartományi helytartó, itt gyűlt össze a tartománygyűlés (*concilium trium Daciarum*) azért, hogy az *ara Augusti*-val kapcsolatosan a *sacerdos provinciae* vagy *coronatus trium Daciarum* vezetése alatt ápolja a császárkultuszt, de ha szükséges, panaszt tegyen, vagy kéréssel forduljon a császárhoz, illetőleg a császárok jótéteményeinek meghálálásáról gondoskodják. Romjain és azokból épült a *hunymegyei Várhely* (Gredistye) község, melynek ma ismét a római név a hivatalos neve. A római város tehát nem a dák főváros helyén épült, melynek s az egykor megvolt hatalmas erőrendszernek maradványai a római várostól keletre emelkedő szászvárosi hegyekben vannak, száz esztendőnél régibb idő óta ismertek, rendszeres kutatásukra azonban csak a legutóbbi időben került sor, a nagy feladathoz képest aránytalanul szerény eszközökkel.

Apulum, a mai *Gyulafehérvár* helyén állott római város a tartomány földrajzi és katonai központja volt. Még Traianus helyezte ide a *legio XIII. geminát*, mely aztán a tartomány feladásáig itt állomásozott. A legio tábora körül keletkezett *Kanabae* úgy látszik M. Aurelius császártól kapott elébb municipium, majd colonia rangot; az utóbbit esetleg Commodus adományozta; ehhez járult – Sept. Severus óta? – a *ius Italicum*. Ugyanez a császár adott *municipium* jogot a katonai tábortól kissé távolabb, s annak hivatalos részvétele nélkül keletkezett másik községnek úgy, hogy ettől kezdve Apulum colonia és municipium volt egymás mellett.

Potaissa vagy *Patavissa* már Traianus korában szerepel azon a mérföldjelző kővön (CIL. III. 1627), melyet a 108–109-ben innen Napocára épített út mellé állítottak. Jelentőséget azonban azóta nyert, s rohamos fejlődésnek is akkor indult, mikor a *legio V. Macedonica* állomása lett. Septimius Severustól elébb municipium, majd colonia rangot nyert, *ius Italicummal*.

Napoca, a mai Kolozsvár belvárosa helyén állott római város tiszta polgári település volt. Jelentőségét bizonyítja, hogy Hadrianustól muni-

cipium jogot nyert; M. Aurelius colonia rangra emelte, Sept. Severus ius Italicummal jutalmazta. A tartomány háromrészre osztottsága idején nagyrészt itt, mint biztonságosabb helyen székeltek D. Parolissensis procuratorai.

Porolissum vagy *Parolissum* romjai a szilágymegyei Zsákfalva és Mojgrád községek határán emelkedő Pomet-hegy lejtőin láthatók. Egykori táborában a meszesi apátság (monasterium Almi ducis in honorem S. Margarethae) kapott otthont a XII. sz.-ban.⁴⁴ A tábor körül keletkezett polgári település elébb civitas, később municipium. Azt, hogy mikor kapta az utóbbi rangot, nem tudjuk. Valószínűleg Dacia három részre osztásával kapcsolatosan történt az egyik tartományrésznek nevet adó város rangemelése.

Ampelum, a mai Zalatna helyén fekvő város szintén municipium volt; sőt van okunk annak feltevésére is, hogy idővel colonia rangot nyert.⁴⁵

A kisebb helységek közül név szerint említhetők: *Ad Aquas* (Kiskalán), *Petris* (Arany), *Germisara* (Csigmó), *Blandiana* (Karna), *Salinae* (Marosújvár), *Brucla* (Diód), *Optatiana* (Magyargorbó), *Largiana* (Zutor), *Certia* (Romlot), *Resculum vicus Anartorum* (Sebesvárálja), *Alburnus maior vicus Pirustarum* (Verespatak), *Micia* (Vecel). Ezekon kívül számtalan helyen kerültek napfényre jelentősebb település nyomai és néhány helységnevet is őriztek meg forrásaink, de ezek azonosítása eddig nem sikerült.

A városokkal kapcsolatosan át kell térnünk Erdély rómaikori gazdasági viszonyainak ismertetésére. Mert bár kétségtelen, hogy Traianus császár politikai okokból tartotta szükségesnek a dák hatalom megtörését és Dacia megszállását, bizonyos az is, hogy később elsősorban gazdasági okok szerepeltek annak megtartásában; gazdasági okok voltak azok is, melyekkel Hadrianust rábírták, hogy megtartásáért nagy áldozatokra is hajlandó lett.

A birodalom *közgazdasága* szempontjából első sorban a *bányászat* jöhetett és jött tekintetbe, mégpedig nemcsak a nemesfém-, hanem a vas- és sóbányászat is, mint amelyek termelésével nemcsak a helyi igényeket lehetett kielégíteni, hanem a fölösleget a birodalom más, rászoruló területein lehetett elhelyezni. Irodalmi adataink nincsenek a daciai római bányászatról, de vannak bányamaradványaink, melyek felkutatásában és különböző folyóiratokban való ismertetésében Téglás Gábort illeti az oroszánrész. Az így megismert adatokat kiegészítik néhány feliratos emlék, s a verespataki viasztáblák adatai, továbbá a birodalom más részeiből ismert analógiák. Ezek az analógiák annál meggyőzőbbek, mert *Dacia nem volt önálló gazdasági terület, hanem Illyricumnak a része.*

Az *aranybányászat* mindenesetre jelentékeny volt. Annál inkább, mert a rómaiak ebben a tekintetben jelentős előzményekre támaszkodhattak. Ha nem volna közhely Herodotos erre vonatkozó tudósítása, a rómaiak megelőző korból származó erdélyi régészeti aranyleletek jelentős száma és mennyisége győzhetne meg arról, hogy itt már akkor jelentős aranybányászat folyt, mégha kevésbé alaposan és szakszerűen, mint a római korban. Aminthogy a rómaiak sem hatoltak olyan mélyre, mint a mai bányászok, s ennek következtében nem is érhatték el a leggazdagabb ereket. Bizonyára igazuk van azoknak is, akik jelentős aranyosást tételeznek fel a római korban is az Erdélyi Érchegységben. A római aranybányászat középpontja kétségtelenül Verespatak–Abrudbánya környéke. Nagybánya vidéke, amelyet szintén oda szeretnének számítani egész biztosan, Brád környéke valószínűleg nem tartozott római uralom alá: a szorosán vett Erdélyen egyébként is kívül esnek.⁴⁸

Az aranybányászat alapszervezetét bizonyára Traianus teremtette meg a tartomány szervezetével egyidőben oly módon, hogy a kipróbált illyricumi szervezetet az újonnan hódított területre is kiterjesztette. Mivel a bányáknak legalább nagyobb része, de minden jel szerint valamennyi, dák királyi tulajdon volt, most *Patrimonium imperatoris* lett. Ugyancsak a császár rendeletére Dalmáciából pirusta bányászokat telepítettek át, a bányaművelés vezetésére, kiktől kapta Alburnus Maior (ma Verespatak) a *vicus Pirustarum* jelzöt.⁴⁹ Magát a nehéz munkát rabszolgák végezték, míg a pirusták amolyan előmunkások voltak. Voltak azonban az előbbi munkakört betöltők között keleti, görög és délpannoniai származásúak is. Sokat vitatott egy Bruclából (Nagyenyed m. Diód) való feliratos emlékek *collegium aurariorum*-ról szóló adata. – Mommsen ennek előfordulásából azt következtette, hogy a bányavidék közigazgatási központja (bánya és fémbeváltó hivatalok) eredetileg itt voltak⁵⁰ s innen kerültek Ampelumba (ma Zalatna). Ujabban azonban a nagytanultságú Rostowcew⁵¹ és Hirschfeld⁵² azt vallják, hogy az említett collegiumban a kisbérlők tömörültek. Szerintük u. i. Daciában nem egy nagybérlőnek adták ki az aranybányákat, mint több más helyen, hanem kisbérlők is részesültek belőlük. Az aranybányászat főintézője – *procurator aurariorum* a címe – Ampelumban székel, s míg Traianus és Hadrianus idejében felszabadított rabszolga, később lovagrendi férfiú. Ami azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy az utóbbiak eredetükre nézve nem voltak az előzőkkel azonos társadalmi rétegből származók. A *procuratorok* egész sorát ismerjük név szerint, s Cserni Béla hivatkozott művében, a feliratos emlékek és Jung⁵³ összeállítása nyomán közli névsorukat.

Érdekes volna tudnunk a kibányászott arany évi mennyiségét. Néhai Köleséry János tett erre vonatkozólag számításokat ezelőtt 150

esztendővel, s az évi eredményt 10.000 kg.-ra teszi.⁵⁴ Azonban igaza van Christescunak,⁵⁵ mikor ezt túlzottnak tartja. Arra hivatkozik, hogy a háború előtt 3200 kg. volt az évi termelés, holott a legmodernebb technikai felkészültséggel olyan mélyre hatoltak, hol leggazdagabbak az erek, míg a rómaiak ilyen mélyre nem tudtak eljutni.

Ezüst-, réz- és ólombányák is voltak az Érchegységben, de a rezet kivéve (Vecel), csak mellékterményként fordultak elő.

A vasbányászat középpontja a hunyadmegyei Alsótelek volt, miről feliratos emlékek tanúskodnak, az egyik Antoninus Pius, a másik Caracalla idejéből.⁵⁶ Bizonyára művelték még a torockói vasbányákat is.

Épületkőbányákat majdnem minden valamirevaló település közelében sikerült megállapítani, hiszen kő épen elég sokféle volt a római megszállás alá került erdélyi részekben. Megállapítható, hogy vittek ki ilyen építő anyagot a szomszédos, kőben szegény területekre (Havasalföld). *A művészi célokra alkalmas márványban* sem szenvedtek hiányt: hiszen akit a Gyulafehérvár-környéki gyengébb fajta ki nem elégített, kaphatott és kapott is Bukováról és Ruskicáról olyan márványt, amely ellen semmi kifogás nem emelhető. Az értékesebb kőbányák szintén császári tulajdonban voltak, s legionáriusok vezetése alatt a máshol is szokásos római módszerrel művelték. Fontosabb volt *a sóbányászat*, melynek nyomai Marosújvár, Torda, Kolozs, Szék, Désakna, Kőhalom, Homoródszentpál, stb. vidékén maradtak reánk. Az tehát nagyarányú volt, s innen látták el a birodalom sóban szegény közelebbi területeit, de bizonyára a barbárságot is. A feliratos emlékek tanúsága szerint⁵⁷ bérletrendszer volt. Az egyik felirat, melyben egy *conductor pascui, salinarum et commerciorum* szerepel, azt látszik bizonyítani, hogy az állami legelők, sóbányák és a termelés értékesítése együttes kezelésben volt. *A mezőgazdaságot* – mint már említettük – az arra alkalmas területeken, mint a Mezőség, Maros és Küküllők völgye, stb. főleg tanyarendszerekkel művelték. Ilyen tanyát több helyen tártunk fel, s még sokkal több helyen vannak nyomok.⁵⁸ Arra, hogy mit termeljenek, a föld milyensége és az értékesítés lehetősége volt irányadó. Általában bizonyára szerepeltek a gabonaneműek, városok közelében a kerti vetemények termesztése is kifizetődött. Az Erdélyszerte előforduló halastó-maradványok közt bizonyára vannak olyanok, melyek a római korból származnak, de ebben az irányban még eddig nem történtek kutatások. A nagyobb fogyasztást biztosító városoktól távolabbi területen bizonyára állattenyésztést is űztek. – Nagyon kiterjedt volt a szőlőművelés. Az egyik (XV. számú) viasztábla adata szerint a kereskedelemben megkülönböztették a *merum* és *vinum* jelzésű, vagyis a finom és közönséges minőségű borokat. Így szeretnők megkülönböztetni a kétféle minőséget azokkal szemben, akik a *merum* alatt importált bort értenek, a *vinumot*

pedig helyi termésű bornak mondják. Az Erdélyi Hegyalja vidékén akkor sem igen lehetett szükség importált borra.

Erdély római kori *ipara* semmiesetre sem volt olyan fejlett, mint a legnyugatibb vagy a keleti tartományoké, de a helyi igényeket nagyrészen kielégítette s behozatalra csak fényűzési cikkekben volt szüksége.

Igen fejlett volt *agyagipara*: fejlettebb, mint általában hiszik. Az az állítás pl., hogy *terra sigillatát* nem gyártottak, feltétlenül téves. Nemcsak az Apulumban talált minták, (modellek) cáfolják meg, hanem az a tény is, hogy a szükséges agyag kellő minőségben és nagy mennyiségben állott rendelkezésükre pl. Porolissum környékén.⁵⁹ A szintén idesorozandó téglagyártást császári, katonai, városi és magánüzemek végeztették. Számottevő *vasiparának* is kellett lennie, mint azt feliratos emlékek is bizonyítják: az itteni katonaság ezirányú szükségleteit itt gyártották.⁶⁰ Ha ehhez vesszük az *építkezéseknél foglalkoztatott* és a tömegek mindennapi szükségletét ellátni hivatott iparágakat, kitűnik, hogy az igények nagyobb részét itteni iparosok látták el. Az ipar középpontjai – természetesen – a városok; legfontosabb volt Apulum, azután Sarmizegetusa és Napoca.

Ugyanezek voltak a *kereskedelmi élet* középpontjai is. A kereskedők túlnyomólag szyriaiak, kisázsiaiak, ritkábban galliaiak; itáliai csak elvétve akad: mindezt a feliratos emlékeken szereplő egyének neveiből és egyéb adatokból (pl. istennevekből és ábrázolásokból) lehet biztosan megállapítanunk. Forgalom inkább kivitelben volt, mint behozatalban. A kivitel szempontjából fontos állomás volt Drobeta, mint dunai kikötőállomás: ott volt az a híd is, mely az erdélyi utakat összekapcsolta a birodalom főútvonalaival, elsősorban a dunamentivel. A behozatal tekintetében nagy szerepe volt Aquileiának: ez volt t. i. az az elosztó állomás, hol a nyugatról és Itáliából a Balkán-, Pannonia- és Dacia-felé irányuló küldeményeket elosztották. A behozatal egyébként – mint említettük – csak fényűzési cikkekre szorítkozott. Ez pedig nem nagy volt, mert a lakosságnak az a része, melynek ilyen igényei voltak, csak átmenetnek tartotta az ittartózkodást.

Említettük a Diernától északra húzódó vámvonalat: másról nem tudunk, de kellett lennie. A kereskedelem legvirágzóbb a II. és III. századok fordulóján volt: abban az időben, mikor a quad-márkomann háború utóhullámai is elcsendesedtek, s még nem indultak meg a gótok támadásai. Az utóbbiak véget vetettek annak a nyugodt állapotnak, mely a kereskedelem virágzásának főfeltétele.

¹ Mint érdekes jelenséget, meg kell itt említenünk, hogy – legalább a tudományos nyilvánosság előtt és a multban – román szakemberek foglalkoztak legkevésbé ezekkel a kérdésekkel. Viszont tény, hogy újabban nagy erélyvel és jelentős anyagi áldozattal igyekeznek pótolni a mulasztást.

² Kolozsvár, 1863.

³ *Az alsóilósvai álló tábor és műemlékei.* Az Erdélyi Múzeumegylet évkönyvei, III. köt.

⁴ U. o. I. köt.

⁵ Budapest, 1880. a M. Tud. Akadémia kiadásában.

⁶ A római limes Németországban. – Le limes romain en Allemagne. Dolgozatok–Travaux, Kolozsvár, 1910 (I).

⁷ Múz. és Könyvtári Értesítő, 1911.

⁸ *Az Erdélyi Múzeum* 1908–9: Dolgozatok – Travaux (Kolozsvár), 1911, s köv. évfolyamok.

⁹ Múz. és kvtári Ért.

¹⁰ 1905. évfolyamtól.

¹¹ Arch. Értesítő. Jahreshefte des oesterr. Arch. Instituts. 1906–7. évf.

¹² Arch. Közl. XIX. évf.

¹³ Érveimet többször előadtam: legelőször a *kolozsvári* Dolgozatok – Travaux 1912 (III.) évf.-ban, legutóbb a *szegeði* Dolgozatok – Arbeiten – Travaux 1927. (III.) évf. 123. s köv. II.

¹⁴ Buday Á.: A római limes Németországban. Kolozsvár, 1910.

¹⁵ V. ö. kolozsvári Dolgozatok – Travaux, VII. (1916) I. füz. 9. s következő lapokon.

¹⁶ V. ö. Ugyanott 1912 (III. évf.) 74–98. lapokon.

¹⁷ Legutóbb E. Fabricius hozta fel a Pauly–Wissowa-féle Realencyclopedie XIII. köt. 642. hasáb, 27. s köv. soraiban.

¹⁸ Részletes kifejlése a kérdésnek: Dolgozatok – Arbeiten – Travaux (Szeged). III. (1927.) évfolyam, 127. s köv. II.

¹⁹ Nemzeti Társalkodó, 1830.

²⁰ L. a 18. sz. alatti jegyzetet.

²¹ A limestöltésnek és ároknak az ördöggel való kapcsolatba hozatala és útként való felhasználása általános szokás nemcsak nálunk, hanem pl. német földön is.

²² Archeológiai Közlemények XIX. (1895.) köt. 1–48. lapok.

²³ Dolgozatok – Travaux (kolozsvári) VIII. (1917.) évf., 218. s köv. II.

²⁴ CIL. III. 827, ill. 7633.

²⁵ Domaszewski, Geschichte der röm. Kaiser (1909) II. 231. l.

²⁶ V. ö. Buday Á.: A római limes Németországban (1910) 90. lap.

²⁷ A. Gnirs, Die röm. Schutzgebiete an der oberen Donau. Augsburg, 1929. és *Sudeta* c. folyóirat 1929 (V.) évf., 171. s köv. II.

²⁸ Erdészeti lapok, 1912. évf. VIII. füzet.

²⁹ Arch.-epigr. Mitt. XIII. 129. s köv. II.

³⁰ Dacia feladásáról mélyreható forráskritika alapján legújabban *Alföldi András* írt az Egyetemes Philologiai Közöny 1929. és 1930. évf.-ban. V. ö. Alföldi András, a Prot. Szemle 1927. (36.) évf. 98. lapján, Patsch Károly megállapításával.

³¹ Amint az éppen most elmondottakon elmélkedünk, lehetetlen nem gondolnunk arra, hogy Erdély történetének későbbi – magyar fejedelemség – korában is volt olyan időszak, mikor ezekből az északi és nyugati területekből egyes részek bizonyos kapcsolatban voltak Erdéllyel (a partes regni Hungariae). De ha erre gondolunk, ne feledkezzünk meg arról sem, hogy az analógia pusztán külsőséges, nem is teljes, mert hiszen az előidéző okok is egészen mások voltak.

³² Részletesen kifejtettem Dolgozatok – Travaux (Kolozsvár) 1916 (VII.) évf. I. füz. 9. s köv. II. Fejtegetéseimet – mint annyi más esetben – a szakkörök bizonyos bizalmatlansággal fogadták, de egyetlen tételét meg nem cáfolták. A sorsa az lesz, mint a többinek: végre is elfogadják.

³³ CIL. III. DM. 13. számú katonai levél.

³⁴ Eutropius, 6–8.

³⁵ L. Buday Á.: A szolnokdobokai római táborhelyek jelentősége.– Az Erd. Múz. Egyll. dési vándorgyűlésének emlékkönyvében. Kolozsvár, 1911.

³⁶ CIL. III. Suppl. pag. 1989. DM. LXVII.

³⁷ CIL. III. 1460.

³⁸ Eph. Epigr. IV. 188.

³⁹ CIL. III. 1416.

⁴⁰ Dio, LXXII. 3. 3.

⁴¹ Eutropius, i. h.

⁴² Patsch i. h.; Ritterling a Pauly–Wissowa-féle Realencyclopaedie, XII. 1346 hasáb; Alföldi A. i. h. 1930. évf. 88. lap.

⁴³ Klebelsberg Emlékkönyv (1925) 132. lap.

⁴⁴ Dolgozatok – Travaux (Kolozsvár) 1915. (VI) 90. s köv. II.

⁴⁵ Az EME gyulaféhevár–zalatnai vándorgyűlésének Emlékkönyve (1913) 150. s köv. II.

⁴⁶ V. ö. Téglás Gábor, Hunyadmegye tört. 164. s köv. stb.: Parvan, Getica 596. s köv.: Finály Gábor, Arch. Ért. 1903. 104. s köv. II.

⁴⁷ CIL. III. a 8. sz. viasztábla: cf. C. Patsch, Wissenschaftl. Mitt. aus Bosnien u. der Hercegovina, VI. (1899) 265. lap, l. jzt.

⁴⁸ V. Christescu, Viata economica a Daciei Romane, (Pitesti. 1929) pag. 22, 6 jzt.: Cserni Béla, Alsófehérvármegye tört. a római korban, 139. s köv. II.

⁴⁹ CIL. III. 178. lap.

⁵⁰ Philologus 1902. Suppl. 450. lap.

⁵¹ Die röm. kais. Verwaltungsbeamten (1905) 155. lap.

⁵² Fasten der Provinc. Dacien (1894) 51. l. s köv.

⁵³ Auraria Romana Dacia, 1780.

⁵⁴ I. m. 30. lap, 1 jzt.

⁵⁵ CIL. III. 1128. és Klio, 109. pag. 375.

⁵⁶ CIL. III. 1209. 1363.

⁵⁷ V. ö. Dolgozatok – Travaux (kolozsvári) IV. (1913.) évf. 109. s köv. II.

⁵⁸ Néhai br. Wesselényi Béláné Zsibón kb. két évtizeddel ezelőtt kísérletezett, s pusztán a természetben előfordult agyagból, minden más anyag vegyítése nélkül meglepően sikerült „terra sigillatát” állított elő. Nagyszabású terveit a háború, majd halála hiúsította meg.

⁵⁹ CIL. III. 1021. 1035.